

УДК 371

Акматов Н.Р.

К.Тыныстанов ат. БИМУ

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – УНИВЕРСАЛ ТАЛАНТ

*Ай, жылдыздай тизилген,
Алыс, чоңго кол созсок.
Азап чеккен эзилген,
Элибизге кул болсок.*

К.Тыныстанов.

Касым Тыныстановдун ысымы бизге тилчи окумуштуу, түрколог, педагог, акын, жазуучу, драматург, котормочу, журналист жана коомдук ишмер катары белгилүү. Ал 1936-жылы профессор наамына ээ болгон. Ошондо Жусуп Абдырахманов аны «Кыргыздын Ломоносову» деп атаган.

«Адамда бир пайыз талант болсо, аны көркүнө чыгарган – талыкпаган кызуу эмгек» деген акылмандардын айтканы эске түшөт. Тыныстановдун өмүр-таржымалына, мурастарына көз жүгүртө келгенибизде, 37 жылдык өмүрүндө аз жашаса да ар тараптан өнүккөн, илим-билимге сугарылган, таланттуу жана ишке берилген, мээнеткеч, жоопкерчиликтүү, чечкиндүү, уюштургуч, калеминен оригиналдуу эмгектерди жараткан универсал, башкача айтканда, көп кырдуу, ар тараптуу инсан катары келип чыгат.

Касым Тыныстановдун илимий эмгектерин изилдөө маселеси 2000-жылдарга чейин илимпоздор тарабынан тезис түрүндө гана болуп келген. 2003-жылы А.Абдыкалыкова тарабынан кыргыз тил илиминде кандидаттык иш жазылып корголгон, монографиясы жарык көргөн [1]. Тилчи окумуштуулардан мазмундуу жана маанилүү илимий макалалар, докладдар Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, К.Сартбаев, К.Дыйканов, Ж.Мукамбаев, Ж.Жусаев, А.Иманов, А.Осмонкулов, Ш.Жапаров, Ү.Култаева, И.Абдувалиев жана Т.Садыков, ал эми адабиятчы, адабий сынчы окумуштуулардан С.Жигитов, К.Артыкбаев жана К.Байжигитовдор тарабынан жазылган [3, 81-87; 4, 3-49]. Мындан сырткары, акыркы кездерде «К.Тыныстанов» фонду тарабынан анын өмүр-чыгармачылык жолуна, мурастарына байланыштуу китептер жарык көрдү.

Касым Тыныстановдун уулунун мурастарынын ичинен биринчи орунда турганы – кыргыз тил илиминдеги эмгектери, илимий-методикалык китептери жана алгачкы түзгөн сөздүктөрү.

1. К.Тыныстанов – тилчи-окумуштуу, түрколог

Ал кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө негизделген биринчи жазуу системасын түзгөн. Ошол себептен графикалык жана орфографиялык илимий негиздеринин улуттук өбөлгөлөрүн жаратууда Тыныстановдун орду чоң болгон.

Окуу китептерин түзүү үчүн кыргыз тилинин терминология маселесин иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыккан, ошондуктан ал кыргыз тил илиминин негизин анын терминологиялык системасына негиз салуудан баштайт. Кыргыз тилинин башатына чыйыр салууда жана анын негизин түзүүдө адабий тил жана жергиликтүү айтымдар, кыргыз тилинин тыбыштык системасы, сөздүн түзүлүшү, морфологиялык категориялар, синтаксис тууралуу окуу куралдарынын негизделишинен башталган.

Тыныстанов салыштырма тил илиминин негизделишине да салымын кошкон. Е.Поливанов менен бирдикте орус, кыргыз тилдерин салыштырып изилдешкен. Ю.Я.Яншансин менен дунган тилин салыштырып изилдеген. Ошондуктан союздук денгээлдеги окумуштуу катары жогору бааланган.

Түрколог катары ал Баку шаарында 1926-жылы өткөн Бүткүл союздук Биринчи түркологиялык съездге катышкан. 26-февралдан 5-мартка чейин өткөн түркологиялык съездге Москвадан, Ленинграддан, Берлинден ж.б. шаарлардан чоң окумуштуулар

В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Н.Самойлович, Л.В.Щерба, К.К.Юдахин, Е.Ф.Крымский ж.б. катышкан. Кыргызстандан Касым Тыныстанов менен Базаркул Данияров делегат болуп барышкан. Тыныстановдун доклады «О переходе к новому алфавиту» деп аталган. Анын тезистери «Түркологиялык Съезддин Бюллетенинде» чыгарылган.

Түрк тилдерин араб алфавитинен латын алфавитине өткөрүү боюнча докладында араб алфавитинин реформаланган түрүнүн түрк тилдериндеги маселелери тууралуу сунуштары, орус алфавитинен латын алфавитинин дүйнөлүк тилдерде көп колдонулууга ээ экендигине басым жасалып, съезддин делегаттары тарабынан сунушталган пикирлери кубаттоого алынган.

Тыныстановдун тил илиминдеги орду чоң, ал кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү, кыргыз тилиндеги биринчи фундаменталдуу эмгектерди биринчилерден болуп жарата алган. Ал ошол себептен улуу.

2. К.Тыныстанов – педагог, ишбилги жетекчи

1924-жылы мугалимдерди даярдоочу курска сабак берип, Караколдо иштейт. 1924-30-жылдары кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептери сабатсыздыкты жоюу жана башталгыч билим алуунун муктаждыктарын канааттандырууга багытталган.

1924-жылы Ташкенттеги Орто Азия мамлекеттик басмасынан «Окуу китеби» (1-баскыч мектептер үчүн хрестоматия) китеби, И.Арабаев түзгөн «Алиппе» жарык көргөн. 1926-жылы «Чондор үчүн алиппе», 1927-жылы «Биздин тил», 1927-жылы «Окуу-жазуу бил» китептери чыгарылган. 1928-жылы «Эне тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүрүштөрүн таанткыч китеби» жарыкка чыккан. 1929-жылы «Эне тил» 1-бөлүк, 1931-жылы «Эне тилибиз» 2-бөлүк, 1929-жылы Фрунзе шаарында жаңы алиппе комитетинин сунушу менен «Жаңы айыл» (1-баскыч мектептердин биринчи бөлүмдөрү үчүн арналган окуу китеби), 1932-жылы «Тил сабагы» басылып чыккан. Бул окуу китептери аркылуу Касым башталгыч билим берүүнүн негизин түптөөгө жол ача алган. Анын аталган окуу куралдары бүгүнкү мезгилге чейин баалуулугун жоготпой келет.

1933-жылдардагы ВКП (б) БКнын «Башталгыч жана орто мектептердин окуу китептери жөнүндө» деген токтому көп жылдарга колдонула турган жаңы окуу китептерин түзүүнү жана аларды басып чыгарууну талап кылган. Жаш муундарды окутуп-тарбия берүүдө окуу китебинин мааниси чоң болгон, ошондуктан аны түзүп чыгуу иши кыйынга турган. Жогоруда аталган талапка ылайык, Тыныстанов «Башталгыч класстардын эне тили» китеби менен гана чектелип калбастан, жогорку класстар үчүн «Кыргыз адабий тилинин имласынын долбоорун», «Кыргыз тилинин нормативдик грамматикасын» түзөт. «1934-жылы «Кыргыз тилинин морфологиясы», 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксиси» (6-7-8-жыл үчүн) жарыкка чыккан. Натыйжада, ал өтө жооптуу ишти иш жүзүнө ашыра алган. Биринчи жолу кыргыз мектептеринде кыргыз тилинин окутулушуна негиз салган. Аталган окуу китептеринде окуучулардын ой жүгүртүүлөрүн өстүрүүгө багытталган дидактикалык жана билим берүүчү ар тараптуу көнүгүүлөр, суроолор, тапшырмалар жана жазуу түрүндө аткарылуучу практикалык материалдар берилген. Андан сырткары, элдик макалдар, учкул сөздөр, эпостук чыгармалардан үзүндүлөр жана ырлар сунушталган.

1927-жылы Кыргыз АССРнын Эл агартуу Комиссары кызматына дайындалып, Борбордук аткаруу комитетинин мүчөсү болуп шайланып, 1930-жылга чейин бул кызматта иштеген.

Тыныстановдун кыргыз тил илимине жана аны окутууга арналган мурастарын окуп-үйрөнүү - кыргыз тилин изилдөөдө жана өнүктүрүүдө негизги булак экендиги талашсыз маселе.

Касым Тыныстановдун «Окуу китебине» киргизилген чыгармалар жеке өзү тарабынан жазылгандыгы жана балдар үчүн кызыктуу, элдик чыгармалардын мыкты

үлгүлөрүн топтогондугу менен айырмаланат: «Бала менен чымчык», «Ынтымак», «Сонун үй», «Арпа менен буудай», «Бөбөк терметкенде», «Билим – түгөнбөс байлык», «Мектепте балдар тартиби», «Күлкүлөр», жылдын төрт мезгили тууралуу материалдар жана башкалары. «Өткөөл», «Жарыш», «Талаага тай өнүптүр» атуу чыгармалары балдардын ой жүгүртүүсүн арттыруу, ишмердүүлүгүн калыптандырууга багытталган, кызыгуусун арттыруу аркылуу ойлоосун өстүрүүгө шарт түзгөн. Бул китебине кирген котормолору да Касымдын өзү тарабынан которулган. Дидактикалык-методикалык жагынан алганда да жогору экенин байкоого болот. Чыгарма аркылуу окуучуга тема түшүндүрүлөт, тарбиялык максатты көздөйт, интеллектуалдык өнүгүүсүн арттырууга багытталат. «Окуу китебине» кирген чыгармалардын мазмуну, мааниси да балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык, т.а., психологиялык жактан алганда да алардын жаш өзгөчөлүгүнө карата туура иштелип чыккандыгы менен баалуу.

3. Касым – коомдук, мамлекеттик ишмер, саясатчы

Касым Тыныстан уулу 19 жашында комсомолго өткөн. Советтик-партиялык кызматтарда эмгектенүү менен 1926-жылы комунисттик партияга мүчө болуп кабыл алынат. Ал Кыргыз драма театрында директор болуп иштеген. 1927-1930-жылдары Кыргыз АССРнын Эл комиссары болуп иштегендиктен, республикалык жана союздук масштабда эл агартуу жагынан өткөрүлгөн мамлекеттик жана коомдук иштерге активдүү катышып, чоң илимпоз экендигин көрсөтө алган.

Үзөңгүлөш замандашы Х. Карасаев 1990-жылдары Касым Тыныстан уулунун өмүр-таржымалы тууралуу көптөгөн кызыктуу жана баалуу жаңы маалыматтарды айтар эле. Х.Карасаевдин эскерүүлөрүнө караганда, «Ошол кездеги замандаштарынын ичинен Касым өзгөчөлөнгөн билими менен айырмаланып турган».

30-жылдары авторитардык, тоталитардык бийлик Касым Тыныстанов, Жусуп Абдырахманов, Баялы Исакеев, Төрөкул Айтматов сыяктуу кыргыз интеллигенциясынын көрүнүктүү жүздөгөн өкүлдөрүн репрессиялап, анын натыйжасында, бир сөздү эки ката менен жазган, сабатсыз Соттун өкүлдөрү тарабынан атууга өкүм чыгарылган. 1938-жылы азыркы Бишкек шаарынын тоо тарабындагы 30 чакырым алыстыкта турган Чоң-Таш айылынын аймагында заводдун таштанды төгүүчү жайына атылып, дайынсыз жоголуп кетишкен. Архивдик-тарыхый маалыматтарга караганда, каргашалуу окуя болгон жылы заводдун кароолчусунун 5 жашар кызы окуяны өз көзү менен көрүп калган, бирок бул ишти кийинчерээк, 1990-жылы Кыргызстандын атайын кызматына билдирген. Археологиялык изилдөөдө, казуу иштеринин натыйжасында кыңыр жасалган иш белгилүү болгон. Атылгандардын өкүмү казуу иштеринде табылган. (Бул боюнча атайын иликтөө жүргүзгөн профессор Ж.Жусаев 1998-жылы биз студент кезде маалымат катары билдирген эле). Касымдын замандашы, кесиптеши Х.Карасаев 1990-жылдары Тыныстановдун өмүр-таржымалы тууралуу көптөгөн кызыктуу маалыматтарды айтуу менен бирге, өзү иштеп жаткан ишинен бошонуп, Ош жергесине кетип калгандыктан, аман калгандыгын айтар эле.

4. Касым – журналист

1919-жылдан баштап Касым Ташкент жана Алма-Ата шаарында казак тилинде чыгуучу «Ак жол», «Учкун», «Гилчи», «Өрүш» газеталарына «Кыт» деген лакап ат менен казакча ырларын чыгарган. 1920-жылдары Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу институтунун даярдоо курсунан окуйт, андан кийин окуусун институттан окуп улантат. Ошол эле жылдары «Жаңы өриш» газетасында иштеп, комсомолдук бөлүмүн башкарат. Ташкент шаарында чыгып туруучу «Чолпон» жана «Жаш кайрат» аттуу журналдардын да редколлегиясынын мүчөсү болот. К.Тыныстанов Кыргыз жергесиндеги тунгуч газета-журналдардын чыгышына да чоң көмөк көрсөтө алган, газета, журналдарда редактор да болуп иштеген. Мисалга алсак, «Эркин-Тоо» газетасынын чыгышына өз салымын кошкон,

аз убакыт анын редактору болуп иштеген. 1925-жылы «Жаңы маданият жолунда» журналынын чыгышына салым кошуп, журналдын редактору болгон.

1926-жылы Кыргызстан Мамлекеттик басмасы уюшулган. Ушул мезгилден баштап, кыргыз тилинде окуу китептер, саясий жана көркөм адабий чыгармалар көп санда чыга баштаган. Бул мезгилде, өзгөчө, эл агартуу ишине маани берилип, мектептерге окуу китептердин чыгарылышына көңүл бурулган.

5. Касым – адабиятчы, акын, жазуучу, драматург жана котормочу

Касым Тыныстан уулу кыргыз адабиятынын дээрлик бардык жанрларынын үстүндө талыкпастан чыгармаларды жаратып, кыргыз профессионал адабиятына негиз салган таланттуу акын, жазуучу, драматург жана котормочу катары мурастарын калтырган.

1920-жылдары Касым элге коомдук иштери жана чыгармачылыгы менен тааныла баштайт. Ал Ташкенттеги казак интернатында комсомолдук иштерди уюштуруучу болуп бекийт, ушул жылдары өзгөрүшкө арналган ырларды жазуу менен чыгармачылыгына чыйыр салынат. Кыргыз тили менен оозеки чыгармачылыктын байлыгын үйрөнүүгө чындап бел байлайт. Ал алгач 1920-1921-жылдары 12 ырын казак тилинде жазган [2]. 1922-жылдан баштап Касым ырларын кыргыз тилинде жаза баштаган, ошондон кийин кыргызча жазган ырлар кыргыз адабиятында жарык көрө баштаган. Анын калеминен «Бүгүнкү күн», «Жаштарга», «Күйөмүн» ж.б. үгүт-насаат ырлары жарык көргөн. «Бүгүнкү күн» деген ырына Аалы Токомбаев таасирленип, «Октябрдын келген кези» деген ырын жазган» деген пикирлер өз мезгилинде пайда болгон.

1925-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» отуз ыры жана «Жаңыл Мырза» поэмасы Москвадан жарык көргөн. Касымдын бул ырлар жыйнагы 20-жылдардагы адабий коомчулукта маанилүү жаңылык катары бааланган. Касымдын ырлары адабий сында «Сөз тизилишинин сулуулугу, сөзүнүн кооздугу, сөзүнүн өткүр, чечендиги жана сүрөтчүлүгү жаш акындарга үлгү катары бааланган». Анын айрым ыр саптарындагы «Адам – айланасындагылардын кулу» дегени учкул сөз катары бүгүнү күнү да баалуугун сактап келет. «Жаңыл Мырза» поэмасы акынды жогорку бийиктикке көтөргөн. Элдик дастанды иштеп чыгууда акын акындык чеберчиликтин үлгүсүн бере алган. Ал эски доор менен жаңы мезгилди салыштырып, өзгөрүштү, жаңыланууну жар салып ырдаган. Акын адабиятта жаңы дүйнөнү таанып-билүүгө үндөгөн чыгармаларды жарата алган. Бирок «Академиялык кечелер» деген драмасы щчщн «Касым Тыныстанов советтик сахнага бий-манаптардын идеясын алып чыкты» деп күнөө коюлган. Ошондой эле «Жаңыл Мырза» поэмасы, «Манас күмбөзү» сыяктуу чыгармаларына катуу сындар айтылган. Андан тышкары, башталгыч классттар үчүн түзүлгөн окуу китебине да бир катар негизсиз айыптар коюлган. Бирок бул чыгармалары менен таанышканыбызда, Касым Тыныстановду күнөөлөгөнгө бир дагы негиз табылган жок. Кыргыз драматургиясында биринчи жолу фольклордук сюжеттер колдонулуунун каражаты болгон. Демек, Касымды драматург катары да кароого тийишипиз.

Жазуучу катары «Мариям менен көл боюнда» аңгемесин жазган. Аңгеме 1924-жылы «Жаш кайрат» журналынын төрт номуруна «Келгин» деген лакап ат менен жарык көргөн. Мындан Касымды прозаик катары да кароого болот.

Котормочу катары ал казак, татар, өзбек, дунган жана орус тилдерин жакшы билген. Окуу китептеринде чыгармаларды башка тилден өзү которууга жетишкен. 1925-жылы И.Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» тамсилин кыргызчага которгон. «Манасты» орус тилине которгон. Каралоо иштеринин кесепетинен Касымдын көптөгөн котормолору бүгүнкү күнгө жетпей калган. 1946-жылы «Манастын» «Чоң казаты» К.К.Юдахиндин редакторлугу менен орус тилинде басмадан чыккан.

Жалпылап айтканда, Касым Тыныстанов кыргыз совет адабиятына жана кыргыз профессионал адабиятына негиз салуучу болгон.

Тыныстановдун мурастарынын баалуулугу ошол мезгил шартына байланыштуу кыргыз элинин басымдуу бөлүгү сабатсыз болуп, караңгылыкка батып жаткан учурда жалпы элди сабаттуулукка, маданиятуулукка чакырып, ага жетүүнүн туусун көтөрүп, жазган эмгектери менен өнүккөн мамлекеттердин жана элдердин катарына кыргыз элинин кошулушуна багыт бере алгандыгында болуп саналат.

1992-жылдан бери Касым Тыныстановдун ысымын Ысык-Көл мамлекеттик университетинин алышы, Бишкек, Каракол шаарларында көчөлөргө атынын берилиши, Кыргызстанда Касым Тыныстанов атындагы Мамлекеттик сыйлыктын кабыл алынышы, Кыргыз валютасы сомго Касым Тыныстановдун киргизилиши – аалымдын элге жасаган агартуу жана коомдук иштериндеги барандуу эмгектерди, мурастарды калтырган өрнөктүү инсан экендигин жалпы коомчулук, кийинки муун туура жана адилет бааланган иш деп түшүнүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстановдун ар тараптан калыптанган, көп кырдуу инсан болушуна анын көп тил билгендиги да себеп болгон, экинчиден, тилчи катары орус, түрк жана башка дүйнөлүк окумуштуулардын эмгектери менен да жакшы тааныш болгон, үчүнчүдөн, Касымдын чөйрөсү И.Арабаев, К.Карасаев, С.Карачев, Е.Д.Поливанов сыяктуу көрүнүктүү инсандардын таасиринен да болгон.

К.Тыныстановдун мурастарын жана анын көп кырдуу талант экендигин чакан макалада толук камтуу мүмкүн болбогондуктан, бул багыттагы изилдөөлөрдү улантып, илимдин ар бир бөлүмү, тармагы жана мамлекеттик ишмердиги ж.б. тууралуу өз өзүнчө бир канчаланган илимий-изилдөө иштерди жүргүзүп, илимий иштерди жана илимий монографияларды жазуу – азыркы муундун тыныстановтаануучуларынын маанилүү иштеринин бири.

Адабияттар:

1. Абдыкалыкова А.А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тилинин айрым теориялык маселелери: моногр. – Б., 2003.
2. Касым Тыныстан уулу: адабий чыгармалар. – Б., 1991.
3. Осмонкулов А. Кыргыз тилинин окумуштуу - методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери. – Б., 2006. 81-87-беттер.
4. Профессор Касым Тыныстан уулунун 90 жылдык мааракесине арналган республикалык илимий-теориялык конференциясында жасалган докладдар менен баяндамалардын тезистери. Бөлүк 1,17-18-октябрь, 1991-ж. /Ысык-Көл мамл. пед. ин-ту. – Бишкек, 1991.